

Sumari

Presentació. Radiofonistes, una història coral.....	13
Agraïments.....	17
Capítol 1 Anys vint. De les primeres a la número 1	19
Neix la transmissió sense fil.....	19
Els fils polítics i socials	20
Aliances i primers impulsos.....	21
S'inaugura la ràdio a Barcelona	23
La caixa de música	24
Missatges cap a les dones.....	25
Apareixen noves emissores.....	26
Les dones, objectiu primordial en la creació de continguts .	28
Expansió en continguts i territori.....	31
L'Exposició de 1929, la ràdio a l'aparador	33
Capítol 2 Anys trenta. La modernitat del mitjà.....	35
La ràdio com a mitjà de comunicació de masses.....	35
Radioteatre: l'emergència de les actrius locutores	36
Moments previs al canvi de règim	39
S'albira la República i la ràdio se'n fa ressò.....	40
La veu i el vot de les dones.....	41

La ràdio en femení.....	45
Xarxa catalana d'emissores	50
Expansió del fenomen radiofònic.....	55
Situació professional de periodistes i locutores	58
Associacionisme en el sector de la radiodifusió	60
La nit del 6 al 7 d'octubre de 1934, connectats a la ràdio...	61
La ràdio dona cobertura al conflicte armat	62
El feminisme antifeixista	66
Les dones, objectiu del Règim franquista	67
Detencions i depuracions.....	69
Capítol 3 Anys quaranta. Fos a negre.....	85
Mitjans sota control franquista.....	85
Monopoli i censura: eines de repressió del Règim.....	86
Programació d'entreteniment per després de la guerra.....	87
La ràdio que allibera les dones.....	91
Reestructuració de la xarxa d'emissores	94
Entrebancs per a la consolidació: economia i filiació política.....	102
Espanya es converteix en regne i Franco en cap d'Estat vitalici.....	105
Capítol 4 Anys cinquanta. L'espectacle de la ràdio entreteniment	109
Lent final de l'autarquia	109
Noves emissores, vells programes	110
Periodisme sota control.....	115
Locutores de les ràdios del Vallès.....	116
L' <i>star-system</i> de la radiodifusió	120
Trajectòries de locutores i actrius.....	122

L'espectacle radiofònic	130
El català treu la llengua	134
La intervenció de l'Estat en la radiodifusió	135
Aliances de l'Església amb el Règim	136
La situació als carrers	138
Avenços tecnològics	139
El <i>desarrollismo</i>	140
Capítol 5 Anys seixanta. S'obren escletxes al dial	159
Síntomes d'aperturisme.....	159
Noves xarxes d'emissores	161
L'escola de Radio Juventud.....	163
Ordenar per dominar.....	165
Naixement de la COPE	168
La programació de la ràdio d'entreteniment.....	170
La lenta normalització del català al dial	174
La informació a les ones.....	175
Vitalitat femenina en les emissores del país	179
Reptes al Règim	185
La radiofórmula es conjuga amb la FM.....	186
Tensions polítiques	187
Capítol 6 Anys setanta. Cap a la ràdio informativa	189
Anys convulsos	189
Les fuetades del tardofranquisme	191
La informació s'obre pas	193
Emissores de sempre en noves mans.....	194
Les dones enfront de la ràdio masculina dels setanta	197
Època de canvis	201

Pressió sobre les cadenes radiofòniques.....	203
La legislació contra les dones.....	204
Diferències salarials per sexe.....	205
Les dones són notícia.....	209
Transició política: eleccions i Constitució.....	212
Reivindicacions del moviment feminista.....	213
Moviments de la societat civil.....	215
Les veus (femenines) de la nit.....	216
Les primeres en català: Ràdio Olot i Ràdio 4.....	217
Mudances en la radiodifusió.....	219
S'acaba el monopoli informatiu.....	220
L'eclosió de les ràdios lliures i de la xarxa municipal.....	227
Programes feministes de les ràdios lliures.....	229
Capítol 7 Anys vuitanta. Les periodistes prenen la paraula.....	249
Ràdio en democràcia.....	249
Recorreguts professionals.....	251
La transició de les dones.....	255
La nit dels transistors.....	257
Consultoris, s'acaba l'adoctrinament.....	258
Programes femenins i programes feministes.....	260
El tercer sector radiofònic.....	262
Creix la xarxa d'emissores municipals.....	264
La radiodifusió, un espai dinàmic.....	272
Cadena 13, escola de comunicadores.....	274
L'expansió de la ràdio comercial.....	277
La ràdio de l'Estat es fusiona.....	282
Neix l'emissora pública catalana.....	283
Apunten canvis tecnològics.....	287

Capítol 8 Anys noranta. S'amplia el mapa de la radiodifusió ...	289
Creix l'oferta de les ràdios comercials	289
Onda Cero es posiciona	290
La SER al territori: desconexions mínimes	293
Les noves discjòqueis	296
Embarassos al dial	298
La Barcelona del 92 i la Ràdio Olímpica	301
La radiodifusió local cerca aixopluc	303
Funciona l'ascensor en les empreses radiofòniques?	305
Noves emissores: Ràdio Estel, Radio 5 i Com Ràdio	307
El moviment de dones a les ràdios lliures	312
Accions en pro del català	313
La tecnologia aplicada a les ones	315
Les reivindicacions de les dones se citen a Pequín	316
Eleccions a Espanya i a Catalunya	317
El I Congrés sobre la Ràdio en fa el diagnòstic	318
Periodistes incòmodes	320
Productores radiofòniques	323
La tecnologia en la informació i la comunicació	325
Moviments a la radiodifusió catalana: la rifa de les fre- qüències	326
Capítol 9 Anys 2000. Comunicadores en primera línia	351
Emissores autòctones i en català	351
Un mercat de professionals en competència	356
Les polítiques de gènere entren a escena	360
Les polítiques de gènere entren al locutori?	361
La tecnologia en radiodifusió a l'inici del nou segle	363
Les tècniques al control de so	364

Les locutores musicals, en autocontrol	366
La ràdio a la xarxa, en català.....	368
El <i>podcasting</i> , una nova manera de fer i escoltar la ràdio	369
Divulgació de les xarxes a través de les ones.....	371
Comunicadores a <i>prime time</i>	373
A manera de conclusió	376
Índex onomàstic.....	
Referències bibliogràfiques	

Radiofonistes, una història coral

Que la història l'han feta dones i homes és una obvietat que ningú discuteix, però que ha estat narrada des de la perspectiva androcèntrica es fa palès quan volem saber com ha estat la història de la ràdio. Revisant la bibliografia que s'ha escrit sobre la ràdio fins al moment, i mirant de cercar les traces de la presència i la contribució de les dones al mitjà, amb alguna excepció que tot seguit assenyalarem, en general, la petjada femenina es fa fonedissa. Resseguir la presència i la participació de les dones en la construcció d'un dels mitjans de comunicació cabdals en la nostra societat contemporània a través de les obres generalistes o monogràfiques és gairebé impossible. Alguns noms esparsos, sembrats entre les pàgines i alguna entrevista o text autobiogràfic permeten amb prou feines adonar-nos que elles també hi eren, que a través del seu treball i esforç van fer possible que aquell invent sonés, comunicés, ens fes companyia, ens entretingués i ens informés. I que ho segueixi fent.

En les pàgines següents he tractat d'escriure una història de la ràdio a Catalunya dins la història social i política catalana, amb la intenció de contextualitzar l'aparició de les dones en el mitjà radiofònic. La idea és situar el context polític des de la perspectiva de la història de la ràdio per tal que s'entenguin els diferents papers que van assumir les dones davant i darrere del micròfon. En un principi hi van arribar com a actrius, locutores, secretàries i tècniques, i ben aviat com a guionistes, presentadores, editores, periodistes fins a consolidar-se en tots aquells llocs en què hi vam poder tenir accés. Trobar directores

i executives ha estat cercar una agulla en un paller, tot i que algunes n'hi va haver i, sortosament, com més ens apropem a l'actualitat cada vegada més. I si he tingut interès a dibuixar el rerefons històric i polític és perquè permet adonar-se dels missatges adoctrinadors o alliberadors que en cada moment frenaven o estimulaven el creixement personal i professional de les dones.

La bibliografia que he utilitzat és al final d'aquestes pàgines, n'hi ha de generalista i de monogràfica, de la que enfoca la història de la ràdio amb una lent oberta però distant i de la que narra l'exclusiva biografia d'una emissora en concret. Vull fer esment especial al treball de Sílvia Espinosa, l'únic que ha girat el focus de la recerca cap a la intervenció femenina al mitjà, tant en la seva tesi com en altres estudis i articles. Precisament, és gràcies a la seva aportació que hem pogut posar veu a les noies que en les primeries de l'invent es van atrevir a parlar pel micròfon, convertint-se així en les pioneres de la ràdio. Com que l'interès primordial d'aquest treball és fer surar la veu i la contribució de les dones també he utilitzat les entrevistes i els textos biogràfics que he anat espigolant en llibres i revistes, per tal que en tots moments anem escoltant les vivències de les radiofonistes a través de les seves pròpies paraules.

Per prioritzar la fluïdesa de la lectura he preferit assenyalar en les notes a peu de pàgina l'origen d'aquests fragments biogràfics, deixant els indicatius d'informació bibliogràfica per, si escau, incorporar-los en d'altres documents amb propòsit acadèmic.

Per tal de reduir el buit d'informació derivat de la mirada androcèntrica que ha caracteritzat els estudis sobre la ràdio, s'han dut a terme quinze entrevistes en profunditat a dones que han jugat papers protagonistes en la construcció de la radiofonia a casa nostra, algunes ja retirades i altres encara en actiu. Apareixen les seves veus per narrar-nos les condicions de treball, les expectatives, les reflexions i els assoliments. La seva experiència és primordial i omple el relat de narracions en primera persona que permeten il·luminar aquests espais en penombra que la historiografia tradicional ens ha escatimat fins ara.

Les professionals entrevistades són Gemma Nierga, Sílvia Còppulo, Júlia Otero, Elisenda Roca, Adelina Castillejo, Dolors Busquets, Pilar Sampietro, Anna Comas, Vicky Gómez, Lúdia Julve, Neus Bonet, Pepa Fernández, Montserrat Minobis, Mònica Terribas i Àngels Barceló. Hem parlat també amb altres protagonistes de la ràdio, com Núria Ribó, Paloma Soler, amb les locutores de Ràdio Lleida, Charito Ros, Maite Menal i Carmina Fernández, hem contactat amb Maytri Borau, Núria Ferré, Esther Bages (tècnica de so), entre moltes d'altres. S'ha traslladat al text les seves experiències i records, per tal de convertir la narració històrica en un relat vívid de l'experiència personal. Les entrevistes han anat a càrrec de Betsabé Garcia, Sandra Balagué i jo mateixa.

Tenir testimonis de primera mà també ha obert la porta a temes centrals en la professionalització de les dones, ens permet observar com les emissores han gestionat la promoció de les locutores primer i les periodistes després, constatar les diferències salarials entre homes i dones, esbrinar quin marge tenen les radiofonistes per aportar una mirada de gènere en els seus programes, mostrar com algunes han viscut els embarassos, i, en definitiva, sentir les seves veus ens permet dotar de realitat (subjectiva, però, què no ho és?) i de força reivindicativa el camí recorregut i el que queda per transitar.

Com qualsevol recerca, estic segura que aquesta també conté errors, deixa espais en penombra i molts noms en l'oblit. Pretén rescatar de les pàgines de la història de la ràdio a Catalunya noms i trajectòries de dones, per tal que formin part de la memòria general, avançant un pas més en el camí de seguir il·luminant aquesta part de la història, fins ara a penes visible. Aquest treball de recerca es complementa amb un Banc de Veus,¹ una eina interactiva que s'ha anat construint com un treball en procés i que permet escoltar els programes i les veus de les radiofonistes de totes les èpoques.

1. <<https://bancdeveus.adpc.cat/dones/>>.

Pel que fa al format, es tracta d'un relat historiogràfic amb plantejament cronològic, separant dècades per tal de millor abordar en cada moment els diferents vessants que componen tot l'entramat: polític, social, econòmic, tecnològic i de polítiques empresarials de la radiodifusió, alhora que he situat petits intertítols (a la manera periodística) amb la intenció de separar cadascun dels contextos que emmarquen el relat general. En aquest canemàs és on he anat brodant els bocins d'històries que he localitzat d'aquí i d'allà perquè ens arribin directament de les veus de les dones. He volgut donar raó de com van arribar al mitjà radiofònic, de com s'hi van sentir, de quins programes van presentar i/o dirigir i de com, durant anys, la ràdio va estar en el centre dels seus interessos vitals.

Es podria dir que des del punt de vista de l'estructura narrativa, el text s'assembla més a un reportatge que a un relat historiogràfic, una opció a la qual he arribat com a conseqüència de la tria de materials que han anat bastint aquest text i pel desig que mou aquest treball de sentir les veus protagonistes de les dones explicant-nos les seves vivències. I probablement també pel fet que, com a autora, m'han pesat d'igual manera dues de les meves vocacions, la d'historiadora i la de periodista. I és que posaria la mà al foc que l'estructura i la conjuntura ens modelen i ens defineixen en cada present viscut.

Agraïments

Aquesta recerca s'ha dut a terme gràcies al treball, al talent i a la complicitat de Sandra Balagué, que s'ha fet càrrec de localitzar persones, documents i enregistraments, a més d'una part de les entrevistes. La revisió històrica ha anat a càrrec de Betsabé Garcia, així com també una part de les entrevistes; i els enregistraments, els contactes i la realització tècnica del Banc de Veus, que és en el rerefons d'aquest projecte, es deu a en Josep Maria Adell. Els vull agrair de tot cor no només la feina sinó també el seu escalf i amiat.

Un agraïment molt sentit per Susanna Tavera, professora i amiga, que sempre m'ha inoculat el desig i la curiositat per conèixer la part de la nostra història, com a dones, que encara està en penombra. La seva contribució a la meua feina no s'ha quedat només en influència inspiradora, també ha estat qui primer ha llegit i ha valorat aquest estudi i qui m'ha acompanyat en tot el procés de recerca.

He compartit amb l'estimada amiga Pilar Aymerich les vicissituds i les alegries d'aquest projecte i li'n dono les gràcies per la paciència que ha mostrat i els ànims que sempre m'ha fet arribar, i també per la generositat en què ha contribuït amb la seva mirada professional i el seu treball a millorar aquest llibre.

En Cinto Niqui ha estat amatent al desenvolupament de tot el projecte i ha posat el seu coneixement de la tecnologia emprada en la difusió radiofònica en la revisió del text que s'hi refereix, apuntant els elements que cal assenyalar per entendre que la ràdio i la seva història van indefectiblement lligades als avenços tecnològics. Li dono

les gràcies per la seva inestimable contribució. I des d'aquí asseguro que si hi ha errors es poden adjudicar tots a la meva falta d'expertesa tecnològica.

Vull donar les gràcies de manera general a les persones responsables dels arxius i biblioteques que ens han servit amb dedicació els materials que els hem demanat, i molt especialment a Carme Teixido del Col·legi de Periodistes, per la seva eficàcia i agudeses a l'hora de cercar les pistes i els documents que ens podien ser útils, i fer-ho, a més, amb un ampli somriure.

Aquest treball d'investigació s'ha realitzat amb l'ajut econòmic de l'Institut Català de les Dones, que el 2018 va fer confiança a un projecte complex, quan tot just era una proposta.

Capítol 1

Anys vint. De les primeres a la número 1

NEIX LA TRANSMISSIÓ SENSE FIL

Són molts els pares de l'invent de la ràdio (i per ara no se'n coneix cap mare), enginyers que en posen les bases teòriques, com Heinrich Rudolph Hertz, que el 1887 descobreix les ones electromagnètiques o altres que per diversos camins experimenten i arriben a solucions semblants, però és Marconi que el 1897 munta la primera estació de ràdio a l'illa de Wight, al sud d'Anglaterra. Un any més tard s'obre la primera factoria del món d'equips de transmissió sense fil al Regne Unit, donant feina a unes cinquanta persones. El 1899, Marconi aconsegueix establir una comunicació de caràcter telegràfic entre Gran Bretanya i França i a la Universitat de Barcelona, l'enginyer George Steven Noble organitza al pati de l'Escola d'Enginyers la primera comunicació sense fil. Tan sols dos anys després, el 1901, es transmeten per primera vegada senyals d'una banda a l'altra de l'oceà Atlàntic. Que l'invent era del màxim interès ens en dona raó el fet que arreu s'estava treballant en la plasmació de la comunicació "punt-a-punt", amb diverses aportacions, com la del valencià Julio Cervera Baviera, que, el 1902, també va descobrir el que avui anomenem ràdio.

L'Oficina de Patents dels EUA adjudica a Marconi la patent de la ràdio el 1904, i el 1912 ja hi ha als EUA estacions regulars en funcionament, tot i que no és fins al 1921 que es produeix l'eclosió massiva de l'interès per la ràdio. Pel maig de 1922 (en tan sols vuit mesos) ja s'han creat 275 noves estacions radiofòniques.

Paral·lelament, a Europa també es desenvolupa l'aplicació de les ones electromagnètiques, tot i que, a diferència dels EUA, en el vell continent la titularitat era dels estats. El 1922 es comencen a atorgar les llicències d'explotació a empreses privades i s'inicia així la radio-difusió a Europa. L'impuls extraordinari que rep el nou invent té al darrere les empreses elèctriques que s'encarreguen de la instal·lació de les emissores, de crear el material necessari i seran també les que en fabricaran els receptors.

ELS FILS POLÍTICS I SOCIALS

El 13 de setembre de 1923 es produeix a l'Estat espanyol un pronunciament militar que acaba amb el govern liberal de García Prieto. El rei legitima la dictadura militar de Primo de Rivera, el qual farà mans i mànigues per acabar amb els dos problemes que, segons ell, té Espanya, el comunisme i el separatisme, dels quals considera més greu el segon i utilitza per erradicar-lo la força i l'astúcia, tot assegurant que "el separatismo no levantará cabeza". Cinc dies després emet el Decret de repressió del catalanisme, elimina actes i celebracions catalanes i clausura més de cinquanta entitats catalanistes, prohibeix l'ensenyament del català i imposa l'obligació d'usar el castellà a les escoles. Es decreta que els casos de separatisme s'han de jutjar per un Tribunal Militar.

En aquest ambient arriba a Barcelona l'expedició Auto-Radio, encapçalada per l'enginyer francès M. Gouineau, i poc després es transmet un concert realitzat a quilòmetres de distància de Montjuïc on unes 25.000 persones, instal·lades a l'esplanada de l'Exposició Internacional, el poden escoltar.

El desembre d'aquell 1923, Primo de Rivera afirma que el separatisme no existeix. Malgrat tot, no deixarà de perseguir-lo durant els set anys del seu govern. A l'inici de 1924 el rei i Primo signen el Reial Decret per dissoldre les antigues Diputacions provincials i el general Carlos Losada es converteix, de manera transitòria, en el nou president de la Mancomunitat de Catalunya. Ordena la implantació

de la llengua espanyola a totes les escoles i en tots els actes de la Mancomunitat i fa Alfons Sala diputat provincial.

I aquell mateix dia, Losada proposa com a president de la Mancomunitat Alfons Sala i Argemí, comte d'Egara, del partit Unió Monàrquica Nacional, en substitució de l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch, de la Lliga Regionalista. El 30 de gener de 1924 es constitueix la nova Mancomunitat.

La major part d'alcaldes de Catalunya es reuneixen el maig de 1924 amb el rei i Primo de Rivera al saló Sant Jordi de la nova Mancomunitat on discuteixen sobre Catalunya. Primo justifica el cop d'Estat per tal d'aturar el separatisme. Per la seva banda, el rei defensa les decisions preses i Alfons Sala parla sobre la seva tasca a la Mancomunitat, que defineix com "una adaptació que no perturbe la unidad de la Patria".

Malgrat que des d'abril de 1924 ja no cal que el càrrec de governador civil sigui ocupat per un militar, durant tota l'època de la dictadura de Primo a Catalunya hi haurà sempre un general al Govern Civil. Per l'octubre, el general Losada deixa de ser governador civil i militar de Barcelona. Durant el poc més d'un any que ha ocupat el càrrec s'ha ocupat de tancar moltes societats catalanes, prohibir l'ús de la llengua, posar traves a les ballades de sardanes, castellanitzar les corporacions públiques, etc. El substituirà el general Milans del Bosch, que seguirà amb el mateix criteri. Algunes de les seves decisions van ser tancar el camp del Barça, clausurar de manera indefinida locals d'empremta catalanista i la prohibició d'actuar a l'Orfeó Català.

ALIANCES I PRIMERS IMPULSOS

Es crea la Asociación Nacional de Radiodifusión (ANR) amb l'ajut d'empreses¹ del sector radioelèctric. La junta de l'associació es-

1. Sociedad Anglo Española de Electricidad, Sociedad Ibérica de Construcciones Eléctricas, J. Ganzer, Industrias Radio Eléctricas, J. López Aznar, Teléfonos Bell, SA, Alvinyà, Esteva-Marata, Rifa Anglada, Exclusivas Lot, Hellesens, Viuda y Sobrinos de Prado, Louis Gamont, P. Pujol, Pathé Explotación i Radiosola.

tava integrada per cinc homes i una dona, la vocal, Viuda de Prado, que representava L. M. Ericsson d'Estocolm a Espanya, de la qual no n'ha quedat constància en imatges.

Un cop constituïda la Junta, l'ANR convoca empresaris i comerciants del sector per endegar activitats que afavoreixin la implantació de les emissions radiofòniques i ajudin al seu manteniment. Havent aprovat el Reglament, s'estipulen les aportacions per cada tipologia de soci: 1.200 pessetes a fons perdut i 1.000 al mes pels fundadors, i aportacions distintes per cada categoria, fins arribar als socis protectors, l'aportació voluntària dels quals no pot ser inferior a tres pessetes mensuals.

L'afició a la transmissió de la ràdio sense fil comença a escampar-se arreu del territori. A primers de març de 1924 es funda el Radio Club a Manresa, a càrrec de setze homes que formen part de l'Ateneu Obrer de la vila, la intenció dels quals és divulgar el fenomen radioelèctric. Dos mesos abans, a Reus, el pèrit industrial i mecànic electricista Joan Díaz i Francesc Balsells fan la primera demostració col·lectiva de la recepció radioelèctrica utilitzant una estació d'ona curta, sota l'indicatiu 7DB, en un acte celebrat al Teatre Bartrina, el 29 de gener, on moltes persones poden escoltar els senyals horaris de la torre Eiffel de París. Díaz i Balsells emeten des de fa uns mesos en ona curta i l'èxit de la conferència els empeny a crear el Grup Ràdio i demanar autorització per instal·lar una emissora d'afecionat, de cinquena categoria, que s'instal·la al Centre de Lectura i comença a funcionar a la primavera de 1925.

Des de Madrid, i gràcies a les bones relacions amb la dictadura, havia començat a emetre Radio Ibérica, entre finals de 1923 i 1924, funcionant com un laboratori d'assajos de les empreses elèctriques interessades en el sector radiofònic. Justament davant de l'aparició de tantes iniciatives esparses, el govern de Primo decideix aprovar, pel juny de 1924, un reglament que permeti l'aparició de la radiodifusió professional, posant ordre a l'espai radioelèctric.

Amb la col·laboració de:

Generalitat de Catalunya
Institut Català de les Dones

© dels textos: Elvira Altés Rufias, 2020
© de les imatges: els seus autors respectius, 2020
© d'aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2020
Sant Salvador, 8 – 25005 Lleida
www.pageseditors.cat
editorial@pageseditors.cat
Primera edició: desembre de 2020
ISBN: 978-84-1303-229-0
DL: L 772-2020
Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L
www.bobala.cat

◀ imprès a **lleida** ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.